

שלי כהן

יוזמות אדריכליות חברתיות מנקודת המבט של האתיקה הפמיניסטית

האתיקה של הדאגה

האתיקה של הדאגה (care),¹ תפיסה מן העשורים האחרונים של המאה העשרים בפילוסופיה של המוסר, מציבה את היחס לזולת במרכז הדיון האתי ותורמת להבנת המעמד המוסרי של יוזמות תכנון עבור מוחלשים. האתיקה של הדאגה תסייע לבחון שתי יוזמות תכנון שאדריכליות ומעצבת היו שותפות להתגבשותן ולתכנונן. הפרויקטים תוכננו בישראל בעשור הראשון של המאה העשרים ואחת, כמענה לצרכים מרחביים שהרשויות והשוק מונעים או אינם ממלאים.² הם משתייכים למגמה עולמית מן השנים האחרונות, המכונה לעתים "אדריכלות חברתית" וכוללת יוזמות של אדריכלים, המנסים לתכנן ולהקים שירותים חברתיים ובכך לפתור בעיות חברתיות (Lepik, 2010; Jones & Card, 2011). האתיקה של הדאגה, שמקורה בהגות פמיניסטית, מסייעת לחקור את היסוד האתי של מגמה זו באדריכלות. היא ממוקדת כאן במאפיינים של מניעים, יוזמה

1. תרגומו של המונח האנגלי care ל"דאגה" הוא תוצאה של חסר, שכן העברית אינה מגיעה למנעד הרחב של משמעויות המילה care באנגלית, שהן גם שמירה, השגחה, התעניינות, שימת לב, טיפול וחיבוב. המונח העברי "דאגה" מורה בדרך כלל על גרעין רגשי, קרי האמפתיה של הדואג, ולכן הוא זר לתחום האדריכלות. אף על פי כן הוא נבחר לשימוש במחקר זה במחשבה שיתרון ההזרה מעורר חשיבה רעננה על מחויבויות האדריכל. לעתים המונח האנגלי care מתורגם לעברית למונחים "אכפתיות" או ל"דאגה אכפתית". בסמינר "אתיקה של פגיעות", שנערך באוניברסיטת תל אביב בשנת 2012, סייעה לי ד"ר מרים רוזמרין ליישם את האתיקה של הדאגה בחקר פרויקטים אדריכליים, ואני מודה לה.

2. המאמר מבוסס על פרק מתוך המחקר "האתי, החברתי והאסתטי באדריכלות עכשווית בישראל, חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה באוניברסיטת תל אביב." העבודה הוכנה בהדרכת פרופ' טובי פנסטר, מהמעבדה לתכנון סביבה וקהילה PECLAB בחוג לגיאוגרפיה וסביבת האדם, ופרופ' אלינוער ברזקי, מבית הספר לאדריכלות ע"ש עזריאלי.

והתארגנות לתכנון, בעיקר בשלבים הראשונים של הפרויקטים. המאמר מתבסס בעיקר על ראיונות שנעשו עם האדריכליות והמעצבת, אשר יזמו ותכננו את הפרויקטים עם שותפים שונים.

ראשיתה של האתיקה של הדאגה בהגות פמיניסטית שנולדה מההבחנה של האתיקאית והפסיכולוגית קרול גיליגן (1995) בין שיח מוסרי גברי, המדגיש אוטונומיות והיפרדות, לבין שיח מוסרי נשי, המדגיש קרבה וקשר בין אנשים, אחריות ואכפתיות. גיליגן הייתה תלמידתו של הפסיכולוג ההתפתחותי לורנס קולברג (Kohlberg) אך התנגדה לתפיסתו בנוגע להתפתחות המוסר מילדות עד בגרות. בביקורת על תפיסתו טענה גיליגן שקולברג לא כלל במדגם במחקרו בנות, ושנשים מגיעות רק לעתים רחוקות לשלבים העליונים של ההתפתחות המוסרית שמתאר קולברג. היא קוראת להחליף את התיאוריות אודות ההתפתחות המוסרית, ב"דרך חשיבה חדשה שתחילתה בהנחת היסוד שאין אנו חיים בנפרד אלא במערכת יחסים" (גיליגן, 1995: 29). בחלופה לתפיסה הרואה באוטונומיה, בעצמיות ובחירות ביטויים להתפתחות מוסרית ראויה, היא הציעה תפיסה של התפתחות המוסר המבטאת קרבה וקשר בין אנשים (בעיקר בין נשים) (גיליגן, 1995).

נל נודינגס (Noddings, 1984) הלכה בעקבות גיליגן וניסחה גישה אתית שבמרכזה דאגה (caring). היא דחתה את הדיון האתי המסורתי שהתנסח לטענתה בעיקר בשפת האב, השפה הלוגית, ועסק במונחים כמו צדק והוגנות. גישה של נודינגס היא גישה פרקטית שיוצאת מתוך נקודת מבט נשית. במרכזה ניצבת הדאגה האנושית הטבעית המתבססת על הזיכרון של היותנו דואגים ונמענים של דאגה.

האתיקה של הדאגה ממקמת את ה"אני" בתוך רשת של יחסי תלות עם האחר באופנים חדשים. בעוד האתיקה המודרנית הקאנטיאנית והניאו-קאנטיאנית ניסחה כללי חיים מוסריים ומופשטים לאדם האוטונומי ושווה הזכויות, לגישה של פילוסופית אחרת, ג'ואן טרונטו, האתיקה של הדאגה מתחשבת, גם באדם החלש, התלוי, שאינו יכול לטפל בכל צרכיו בעצמו (Tronto, 1993).

המאמר עניינו הניתוח של מושג הדאגה, שאותו שערכה טרונטו (שם), המאפשר לחקור את היסוד האתי של יוזמות אדריכליות. לטענתי, יישום מאפיינים של הדאגה בתחום האדריכלות חושף את קיומו של מניע אתי בעשייה אדריכלית: פנייה ודאגה לזולת – מעורבות שממוענת בעיקר לזולת ופחות לאדריכל עצמו ולקידומו האישי והמקצועי, ומלבד מחשבה או רגש יש בה גם

הנעה לפעולה. פעולה מתוך דאגה הביאה את האדריכליות והמעצבת שבהן אדון להצטרף ליוזמות אדריכליות של ארגוני חברה אזרחית או של הרשות העירונית. אמנם האתיקה של הדאגה היא הגות פמיניסטית, אך לדעתי תכנון אדריכלי מתוך דאגה אינו עניין לאדריכליות בלבד. הגות זו נבחרה למצע תיאורטי מפני שהיא מציעה לנשות מקצוע ואנשי מקצוע דרך חשיבה ופעולה למען קבוצות ויחידים. רכיבים של האתיקה של הדאגה זכו להדגשה בכתיבה הביקורתית על המרחב. למשל, ויקטוריה לוסון (Lawson, 2009), בדיון במעמדם של בני אדם מודרים או כאלה שמדינת הרווחה הזניחה, טענה שהאתיקה של הדאגה תורמת הקשרים פוליטיים וחברתיים לדיון גיאוגרפי רדיקלי, שהוא אנליטי ומופשט בדרך כלל. בתחום האדריכלות קרא טום ספקטור (Spector, 2010) לשלב במחקר האדריכלות פילוסופיה פמיניסטית ופתח דיון ביישום תפיסות של דאגה במחקר האדריכלות. להערכתי, התבוננות זו בתחום האדריכלות היא עדיין בחיתוליה, ויש מקום למחקרים נוספים דרך אותה עדשה תיאורטית.

שני פרויקטים המבטאים דאגה

מרפאת מדווד הוקמה בשנת 2003 בכפר הלא מוכר ואדי אל-נעם, ששוכן ליד כביש 40 בתנאי סביבה קשים. היוזמה לתכנון ולהקים מרפאה בכפר הייתה של עמותת 'בוסתן' המכונה גם 'בוסתן לשלום', הפועלת בקרב הבדווים בנגב משנת 1999, ומימון הפרויקט בא מתורמים פרטיים בארצות הברית. את המרפאה תכננו מעצבת, אדריכל ואדריכלית, בייעוץ של המרכז לאקולוגיה יצירתית (מאל"י) בקיבוץ לוטן ובסיוע של מהנדסים ומתנדבים,³ והפעילה אותה למשך כשנה עמותת הרופאים 'מרפא במדבר' (ויטל-ברון, ריאיון, 2 ביולי, 2013; *Architecture for Humanity*: 2006, 244-247).⁴

'(ב) לי גר' הוא פרויקט שיקום ושינוי של מערך חצרות מוזנחות בחמש כניסות של בתים משותפים ברחוב אורט ישראל בבת ים. הפרויקט הוא יוזמה של אדריכליות שפעלו במסגרת הביאנלה הבינלאומית בבת ים לאדריכלות הנוף

3. מתוך הרצאה בכנס על עיצוב ואחריות חברתית של "קליניקת המעצבים", שנערך ב-7 בינואר 2010 בחוג לעיצוב פנים, המסלול האקדמי המכללה למנהל, ראשון לציון; www.vital-baron.com.

4. המרפאה נקראה על שמו של בריאן מדווד ז"ל, שהיה שותף בצוות התכנון, ראו www.vital-baron.com.

העירוני משנת 2010, והוא הוקם במימון של העירייה (ברנר ומוריה-קליין, 2010; גזין ושרייבר גלבנדורף, ריאיון, 11 באפריל, 2013).

עקרונות הדאגה על פי טרונטו

בניתוח של עקרונות הדאגה נותנת הפילוסופיה ג'ואן טרונטו כלים לדיון במחויבות המוסרית של האדריכליות ושל המעצבת. לדבריה, הדאגה מורכבת מכמה סעיפים (Tronto, 1993: 102-105), שאותם עיבדתי וחילקתי לחמישה מאפיינים⁵:

- א. יציאה מן האני אל האחר;
- ב. דאגה מביאה לידי פעולה. כדי לבטא דאגה אין די במחשבה חולפת או בגחמה, וכדי לממשה אין די בכוונות טובות. דאגה מטילה עול ומחויבות על הדואג;
- ג. תיקון העולם וקיומו. דאגה היא פעילות הכוללת את כל מה שאנו עושים כדי לתקן ולקיים את העולם – כולל גופנו, עצמנו וסביבתנו – במארג מורכב ומקיים חיים, כדי שחיינו בו יהיו הטובים ביותר;
- ד. דאגה היא תלוית תרבות. מסיבה זו היא משתנה מתרבות לתרבות;
- ה. דאגה היא מצב מתמשך, היא נטייה (disposition) וגם פרקטיקה, והיא עשויה לאפיין פעולה אחת או תהליך. דאגה אינה רק חרדה לאחר או תכונת אופי, כי אם גישה של אנשים פעילים, המעורבים בחיי היום-יום.

מצאית ביטויים לעקרונות הדאגה של טרונטו בשני הפרויקטים האדריכליים תוכיח את המחויבות המוסרית של האדריכליות והמעצבת, אך האם אדריכלים דואגים למשתמשים במבנים שהם מתכננים? לא מקובל לתאר את תחום האדריכלות במונח "דאגה". הסיבה העיקרית לכך היא שבדאגה יש ביטוי של רגש שאינו עולה בקנה אחד עם התפיסה המקצועית שלפיה האדריכל נדרש לאובייקטיביות חסרת פניות. ואולם לצד הנופך הרגשי, בסעיפים א' ו'ג לעקרונות הדאגה על פי טרונטו, קרי היציאה מן האני אל האחר והרצון לקיים את העולם ולתקנו, יש יסודות מוסריים אלטרואיסטיים שמתקיימים בכל מחויבות לאחר.

5. הסעיפים מתורגמים בתרגום חופשי, והוא אינו צמוד לגמרי לטקסט. העיבוד מתבטא בחלוקה לסעיפים לצורך הצגת הטיעון שאינה עוקבת לגמרי אחרי הטקסט המקורי.

שני העקרונות נוגעים לתפיסה אתית וחברתית של מקצוע האדריכלות, שכמעט נעלמה מאז ימי השיא של אדריכלות המגורים המודרניסטית ועד לעשורים האחרונים.

הסעיף השני של טרונטו, שלפיו הדאגה מביאה לידי פעולה, אמנם חורג מהבנה אינטואיטיבית של מושג הדאגה ככוונה בלבד, אך מאפשר ליישם אותו לפרויקטים אדריכליים שיש בהם היבטים מעשיים ולא רק מחשבה או עמדה ביקורתיות. יתר על כן, מן היישום של מושג הדאגה של טרונטו בתחום האדריכלות משתמעת הרחבה של התפיסה המקובלת במקצוע, ולפיה אדריכלים הם מומחים הדואגים לנוקשים מתוך מחויבותם המקצועית, כמו רופאים הדואגים למטופליהם.

סעיף ד – הדאגה תלוית תרבות, וסעיף ה – הדאגה מתמשכת, מסייעים לשרטט את קווי המתאר של ההצעה האתית שעולה מן הניתוח באמצעות מושג הדאגה ולהגדיר מה נכלל בה ומה מוצא מתוכה, וכך לקבוע את גבולות המחויבות של אדריכלים. הרי לא היינו רוצים לכלול בין הדואגים אדריכלים שמחויבותם היא בתחלוף או כאלה שמאמציהם בתכנון למען המוחלשים נבעו בעיקר משאיפה לקידום מקצועי. אם כן, ניתוח מושג הדאגה שמציעה טרונטו מעמיד קריטריונים של שכל ישר, לבחינת פרויקטים אדריכליים, בתוך מערך מושגים כולל ומנומק. כיצד מיושמים אפוא מאפייני הדאגה של טרונטו בפרויקטים האדריכליים?

יצאה מן האני אל האחר

אף שלא האדריכליות ולא המעצבת השתמשו במונח "דאגה", בראיונות עמן הן הביעו חוסר נחת מן המקצוע. חוסר הנחת הזה הוא שדרבן אותן, לדבריהן, לנסות "לצאת מן האני", מן העיסוק בעצמן ובקידומן המקצועי ומן העיסוק באסתטיקה, המאפיין אדריכלות מן הזרם המרכזי, להפנות מאמצים אל הזולת, אל קבוצת תושבים, ולדאוג לה.

מעצבת המרפאה והיועצת לבנייה ירוקה מיכל ויטל-ברון מספרת כי המניע לעשייה נולד מתוך תפיסה פוליטית המתנגדת לאי-צדק ולקיפוח, מבקורת על סדר עדיפויות מקצועי ומהסתייגות מעיצוב מפואר ומעיסוק יתר באסתטיקה בפרויקטים יוקרתיים בתחום עיצוב הפנים. כשעבדה במשרד של אמה שאלה ויטל-ברון את עצמה את מה היא משרתת, ועל שאלתה מתבקש להוסיף עוד: למי מיועדת האדריכלות? את מי היא משרתת? למעשה קראה ויטל-ברון לעוסקים במקצועות העיצוב להתבסס על ערכים:

פתאום אני עושה פרטים של איך שיש מתחבר למהגוני. והכל בשביל שאדון ת', שעבדנו בשבילו אז על מלון, או כל אלה, יהיה להם את המלון הכי מפואר. זה היה חזון וחלום של אמא שלי. אמא שלי בנתה את עצמה לקראת זה וזאת הייתה הקריירה שלה [...] מה אני בדיוק משרתת כאילו? מה הדבר שאני עושה בעולם? השאלה הזאת כאילו לא הייתה ברורה לי (ויטלברון, ריאיון, 2 ביולי, 2013).

ביקורת דומה מבטאת גם האדריכלית מיכל שרייבר גלבנדרוף, אחת ממתכננות הפרויקט '(ב)לי גדר' בבת ים, בתארה את תקופת עבודתה בניו יורק, שם עיצבה בתים לבני המעמד הבינוני הניו-יורקי. היא מכנה זאת "עיצוב לשם עיצוב", בניגוד לעיצוב פונקציונלי פרקטי, המתבסס על השימוש, ובניגוד לעיצוב מתוך תקציב מוגבל. בבת ים ביטאו היא ושותפתה לפרויקט האדריכלית אדית גזין במפורש את רצונן לערב את הקהילה בתכנון (שרייבר גלבנדרוף, ריאיון, 11 באפריל, 2013).

דאגה מביאה לידי פעולה

כאמור, טרונטו טענה שהדאגה מביאה לידי פעולה. כדי לבטאה אין די במחשבה חולפת או בגחמה, וכדי לממשה אין די בכוונות טובות. דאגה מטילה על הדואג עול ומחויבות. הדרישה שהציבה טרונטו – לפעול כדי לבטא דאגה – מציבה אידיאל מוסרי ומצטלבת עם גילויי יוזמות חברתיות של אדריכלים בשיח האדריכלי העכשווי. כדי לתאר יוזמות דומות טבעו חוקרי האדריכלות נישאט אוואן (Awan), טטיאנה שניידר (Schneider) וג'רמי טיל (Till) מונח חדש: "סוכנות מרחבית" (Spatial Agency). במדעי החברה, הם כתבו, הסוכנות היא היכולת של פרטים לפעול באופן עצמאי, במנותק או בשילוב גורמים חברתיים. חופש פעולה ויוזמה של הסוכן הם תנאי לסוכנות. הם מגדירים את הסוכנות המרחבית "פעולה התלויה ביכולתם של הפרטים 'לחולל הבדל', להשפיע על מצב עניינים קיים [...] יכולת להתערב בעולם או להימנע מהתערבות כשהתוצאה משפיעה על תהליך או על מצב עניינים מסוים [...] [הסוכן המרחבי] יוצר שינוי על ידי העצמת האחרים" (Awan et al, 2011: 29-34).

הדאגה על פי טרונטו הביאה את המעצבת והאדריכליות להצטרף ליוזמה אדריכלית. מעצבת המרפאה נענתה להזמנתה של עמותת 'בוסתן', שפעלה בקרב הבדווים בנגב ובה הייתה חברה, לסייע בתכנון מרפאה עבור הכפר ואדי אל-נעם. לשם כך היא גייסה מתוך חברי הוועדה לסביבה וחברה של עמותת אדריכלים מאוחדים בישראל את האדריכל יובל אמיר ז"ל, שהפך לשותף מוביל בתכנון

הפרויקט, והוא צירף לפרויקט אדריכלית נוספת, שרון צ'שנובסקי. יצירת שותפות בין האדריכלים והמעצבת לארגון האזרחי ביוזמה להקמת המרפאה אינה תנאי הכרחי לדאגה, אלא דרך נוחה לפעול בקרב קהילות וקבוצות תושבים. בנוסף, עמותת בוסתן סללה למתכנני המרפאה את הדרך לקהילת הבדווים וגייסה כסף למימון הפרויקט.

פעולה בשילוב עם ארגוני חברה אזרחית היא אפיק מקובל בפרויקטים רבים שמאופיינים במעורבות חברתית בעשורים האחרונים במערב. אדריכלים מתכננים בשיתוף ארגוני חברה אזרחית בין-לאומיים מגוון פרויקטים במענה לצרכים דחופים של אוכלוסיות מוחלשות באזורי מצוקה (Sinclair, 2006). אופני הפעולה של האדריכלים ושל הארגונים החברתיים הושפעו מהתפתחותה של 'חברה אזרחית גלובלית', שלדברי מרי קלדור "כוללת את כל הארגונים הפורמליים והלא-פורמליים שאליהם היחיד יכול להצטרף כדי להשפיע על מקבלי ההחלטות" (Kaldor, 2003: 79). החברה האזרחית התפתחה מתנועות חברתיות, ארגונים, קבוצות ויחידים שפעלו יחדיו כדי לחולל שינוי חברתי. עד מהפכת הסטודנטים בשנת 1968 היו התנועות החברתיות בעיקר ארגוני עובדים ותנועות להגדרה עצמית, דוגמת התנועות הלאומיות שהתגבשו במאה התשע עשרה ואחריה. מ־1968 החלו תנועות חברתיות לעסוק בעניינים חדשים: זכויות אדם, מגדר, אחריות לסביבה ומאבק לשלום. הן ביטאו תסכול פוליטי של בני מעמד ביניים משכיל חדש, בעיקר של עובדי מקצועות הטכנולוגיה והטיפול (בהם רופאים, מרצים ועובדים סוציאליים), מדרך התפתחותן של מדינת הרווחה והכלכלה העולמית, והפכו לתנועה גלובלית. עם סיום המלחמה הקרה ב־1989 החליפו ארגונים לא־ממשלתיים, בדרך כלל בין-לאומיים, את התנועות החברתיות החדשות ואת ארגוני העובדים, ובתהליך של התמקצעות ומיסוד שילבו את התנועות החברתיות בתהליך פוליטי גלובלי (Kaldor, 2003).

אדריכליות פרויקט '(ב)לי גדר' אדית גזין ומיכל שרייבר גלבנדורף נענו לקול הקורא שפרסמו אוצרות הביאנלה של בת ים לאדריכלות הנוף העירוני, שהתקיימה בפעם השנייה בעיר בשנת 2010. הן אמנם לא יזמו את המסגרת אלא הצטרפו ליוזמה עירונית, אך ההצעה שלהן והתכנון הסופי של '(ב)לי גדר' ביטאו את העניין שלהן בבת ים ואת ראייתה מנקודת המבט האדריכלית-החברתית שלהן. הן הציעו לביאנלה לראות את מרחבי התפר שבין הפרטי לציבורי במבט חדש: כמרחבים שעשויים לעורר לחיים את הרחוב ואת סביבת המגורים, ולרווחת התושבים והולכי הרגל הן ביקשו לשפץ חצרות משותפות מוזנחות בבת ים מגורים בבת ים (גזין ושרייבר גלבנדורף, ריאיון, 11 באפריל, 2013).

אמנם הביאנלה היא יוזמה עירונית בתחום אדריכלות הנוף ושאר מקצועות התכנון, אך היא שונה בטבעה מיוזמה של הרשות העירונית לבנות פרויקט בנייה ציבורי.⁶ שלא כמו בהזמנת עבודה רגילה, שבה אדריכלים מוזמנים בדרך כלל לתכנן מבנה עם פרוגרמה וייעוד ידועים מראש, בבת ים הרעיון לפרויקט ולאופי התערבותו במרחב הבנוי היה של האדריכליות והתעצב בדיאלוג בין לבין האוצרות וצוות הביאנלה (מוריה, ריאיון, 5 באוגוסט, 2015).

תיקון העולם וקיטום

לדברי טרונטו, הדאגה היא פרקטיקה שמטרתה לתקן ולקיים את העולם – כולל גופנו, עצמנו וסביבתנו – כדי שחינו בו יהיו הטובים ביותר. מהו פלח המציאות שאליו פונות היוזמות כדי לתקנו או לקיימו? מדוע נבחרו דווקא פרויקטים אלו לתכנון?

בפרויקט המרפאה תיקון העולם היה אספקת שירות חיוני ומציל חיים בתחום הבריאות, שהיה חסר ביישוב ואדי אל-נעם, מתוך ביקורת על חלוקה לא-שוויונית של שירותי הבריאות בין יהודים לבדווים בנגב. בפרויקט החצרות בבת ים העניקו האדריכליות למושג "תיקון עולם" של טרונטו משמעות מתחום האדריכלות: שיפוץ חצרות הבתים המשותפים נועד לשפר את איכות סביבת המגורים של התושבים. הפרויקט הוא תגובה של האדריכליות לתופעה הרווחת בשכונות מגורים רבות בערים בישראל, והיא הזנחה של חצרות וגינות של בתים משותפים. התושבים אינם רוצים או אינם מצליחים לתחזק אותן, ואילו הרשויות נטולות סמכות להתערב למען טיפוח מרחב זה, מפני שבעיקרו הוא קניין פרטי. דרך הפעולה של שני הפרויקטים הייתה יוזמה להקמת שירות מוגדר הדרוש לקהילה או לשיפור פני מרחב הנמצא בשימוש. במונחיה של טובי פנסטר (2012, Fenster) ניתן לומר שזוהי היענות לצרכים מעשיים יום-יומיים, הקשורים לתשתיות, לשירותים ולמרחבים הנחוצים למשפחות וליחידים, ולא לצרכים אסטרטגיים הנוגעים לשינוי מבני-חברתי ופוליטי.

6. הפרויקטים נבחרו לביאנלה מתוך הצעות של אדריכלים ומתכננים על ידי אוצרות הביאנלה, שקבעו את הקו הרעיוני ובחרו את הפרויקטים בשיתוף עם בכירים מן העירייה (מוריה, ריאיון, 5 באוגוסט, 2015). מימון הקמתם של הפרויקטים נעשה מתקציב העירייה ומקרנות וגופים פרטיים (בנדו לאופר, 2012). העירייה מימנה גם את עבודתם של עובדי הקהילה שהוקצו לפרויקט וסייעו בפתיחת ערוץ תקשורת בין האדריכליות לקהילה.

זה המקום לבחון את התאמת המונח "תיקון העולם וקיומו" של טרונטו לתחום האדריכלות ואדריכלות הנוף: בשני מקרי המבחן תיקון העולם היה הקמה של מבנה בעולם או שיפוץ של מרחב. אמנם מדובר במבנים ובמרחבים קטנים יחסית, ובכל זאת, האם אובייקט אדריכלי או מקום עשויים לתקן את העולם או לשנותו? האם לא נדרש שינוי חברתי עמוק או כולל יותר כדי לשנות את מציאות חייהן הקשה של קבוצות מוחלשות, כמו תושבי הכפרים הלא מוכרים בנגב?

שני הפרויקטים נבחרו לעמוד במרכז המאמר בשל היותם יוזמה אדריכלית הכוללת תכנון ובנייה, כביטוי של מה שאדריכלים עושים בדרך כלל בפרקטיקה האדריכלית: תכנון מבנים וסביבתם. לכן קשה למתוח ביקורת על כך שכל תרומתם של הפרויקטים היא הקמת מבנה בעולם, או שיפוץ של סביבתו. עם זאת, מייסדת עמותת 'בוסתן' סיפרה בריאיון כי "כוונתנו הייתה לעורר דיון על גישה לשירותי בריאות בקרב יהודים וערבים" (אתר Justvision). אף שבניית מרפאה שונה במהותה ממאבק משפטי למען שינוי מדיניות, יוזמת התכנון המשיכה באמצעות בנייה, מאבק משפטי להכרה, לזכויות אזרח ולשירותים ציבוריים עבור הכפרים הבודדים בנגב. נציגי הכפר עתרו לבג"ץ בשנת 2000, שנים אחדות לפני פתיחת המרפאה, בדרישה להקמת מרפאות בכפרים הבלתי מוכרים, במשותף עם נציגי שני יישובים סמוכים ובסיוע ארגוני חברה אזרחית (בג"ץ 4540/00 אבו-עפאש נגד שר הבריאות). בעקבות העתירה אישר משרד הבריאות את הקמתן של שמונה מרפאות, אך הרשויות התמהמהו בכך, והקמת המרפאות הושלמה רק בינואר 2006 (אתר האגודה לזכויות האזרח). הקמת המבנה של מרפאת מדווד, ובעיקר הפעלתה על ידי עמותת הרופאים, סייעו אפוא ללחץ ציבורי ולמאבק הפוליטי שהסתיים בהקמת מרפאה רשמית בכפר, במבנה יביל, שייתרה את פעילות המרפאה בהתנדבות (ויטל-ברון, ריאיון, 2 ביולי, 2013).

פרויקט '(ב) לי גדר' גייס את מעורבות עיריית בת ים במימון ובשיפוץ של חצרות בתים משותפים, שהן קניין פרטי. התיווך של הביאנלה בין העירייה לאדריכליות ולדיירי הפרויקט הוליד הסכם שהגדיר מחדש את תחומי האחריות של עיריית בת ים ושל דיירי הבתים לשטח הפתוח. ההסכם כלל הישג יוצא דופן: חיזוק של עמודי אחד הבניינים במימון העירייה ובביצועה.

למרות ההישגים הנקודתיים והזמניים (במקרה של המרפאה) סיפקו הפרויקטים מענה לצרכים מקומיים ולא פעלו לשינוי עקרוני של הסדר החברתי – להכרה בכל היישובים הבלתי מוכרים בנגב ולאספקת השירותים העירוניים הנדרשים בהם, או להרחבת המחויבות העירונית לתחזוקה של כל

חצרות הבתים שמצבן ירוד ושאוכלוסייתן אינה מבוססת. הם ניסו לחולל שינוי בהיבטים אחדים של מציאות החיים הקשה או המוזנחת של היישוב הבדוויי ושל קבוצת הדיירים ולענות על צורכיהם בבריאות ובסביבת מגורים מטופחת. ואולם על אף כל ההסתייגויות הנוגעות לטווח הפעולה המצומצם של האדריכליות והמעצבת, יש לציין שההתערבות הנקודתית של הפרויקטים במרחב הולמת את האופי האישי שיש ליחסי דאגה בחיי היום-יום, וכי לאובייקט בעולם בדמות מבנה אדריכלי יש אפשרות וכוח לחולל שינוי מה בפיסה של מציאות. סביבת מגורים שעונה על צרכים פרטיים, משותפים וציבוריים, בסיסיים יותר ופחות, של מגוון משתמשים, מאפשרת ומעשירה את חיי התושבים והקהילה.

דאגה היא תלוית-תרבות

טרונטו כתבה כי פעילות הדאגה מוגדרת באמצעות התרבות, והיא משתנה מתרבות לתרבות. מי בני האדם שלצורכיהם דואגים האדריכלים? מי ה"אחר" שבשבילו מתוכנן הפרויקט המבטא דאגה? לדברי טרונטו, כל בני האדם זקוקים בחייהם לדאגת הזולת, בייחוד בינקות ובזקנה. עם זאת, היא הכירה בשונותה של הדאגה מתרבות לתרבות ומקבוצה לקבוצה בתוך החברה – על רקע הבדלי מעמד, מגדר וכיוצא באלה. אם כן, הדאגה אינה אוניברסלית. טרונטו הייתה מודעת ליחסי הכוח בחברה וציינה שבהשוואה למומחים, הדואגים לשלומם, הנזקקים וחלק מן העוסקים בהיבטים הפיזיים הקשים של מלאכת הדאגה הם החלשים בדרך כלל, מתוקף מצבם הפיזי האינדיווידואלי. ואולם האתיקה של הדאגה אינה אתיקה כלפי מוחלשים, וסעיפי הגדרת הדאגה שטרונטו הציעה מתמקדים באחר באשר הוא, לאו דווקא במוחלשים.

שלא כמו האתיקה של הדאגה, התפיסה של רוברט גודין (Goodin) היא שגישתנו לפגיעים נובעת מהרחבה של גישתנו לעצמנו ולמקורבים לנו, ולא מגישתנו לזולת. לטענת גודין, יש לנו מחויבות להגן על כל הפגיעים, וזוהי מחויבות שמוטלת על יחידים ועל קבוצות. בקריאתו להגן על הפגיעים שילב גודין הכרה ברורה ביחסי כוח הכרוכים במחויבותינו המוסריות. בכך הוא שאב מן התפיסה המקובלת של הצדקה, המחייבת את החזקים והעשירים לתת לחלשים ולפגיעים ביותר ולבעלי צרכים מיוחדים (ילדים, חולים, נכים, עניים וזקנים). מודל הפגיעים שהציע מדגיש לא רק את הצורך המיוחד של הפגיעים, אלא אף את יכולתנו המיוחדת לעזור להם. זהו גורם חשוב המטיל את החובה בענייני תכנון ובנייה על אדריכלים, בהיותם בעלי יכולת מקצועית בתחומים אלו (1985, Goodin).

הפרויקטים שנבחנו כאן יועדו לשתי קבוצות בשולי ההגמוניה בישראל או מחוץ לה – לתושבי יישוב בדווי בנגב שאינם מוכרים בשל מוצאם האתני והלאומי, ולתושבים ממעמד בינוני-נמוך בבת ים. הכפר ואדי אל-נעם ממוקם מזרחית לכביש 40, בסמוך לאזורי התעשייה רמת חובב ורמת בקע. מתגוררים במקום אלפי תושבים, רובם בני פלג מסעודין של שבט אל-עזזמה. משפחות התושבים הועברו לאזור זה בשנות החמישים על ידי הממשל הצבאי, במסגרת מדיניות ריכוז התושבים הבדווים בנגב. היישוב אינו מחובר לתשתיות מים, חשמל, ביוב או לכל תשתית אחרת. תושבי הכפר מתנגדים להעברתם לשכונות מגורים צפופות בעיירה הבדווית שגב שלום (בג"ץ 4540/00 אברעפאש נגד שר הבריאות, עתירה למתן צו על תנאי; אתר עמותת במקום, 2014). בעבר פעלה ביישוב מרפאה של קופת חולים כללית, אך בעת יוזמת הפרויקט התושבים נאלצו להרחיק לכת לשלוש מרפאות מחוץ ליישוב. הם השתמשו בעיקר בשירותי המרפאה ביישוב שגב שלום, במרחק של כחצי שעה נסיעה מהיישוב. עבור חסרי רכב הגישה למרפאה תבעה מסע רגלי ממושך, המשולב בנסיעה בתחבורה ציבורית (בג"ץ 4540/00 אברעפאש נגד שר הבריאות, שם). נוסף על כך, היישוב קרוב לתשתיות המסכנות את בריאות התושבים ואת בטיחותם, שהחיים בקרבתן מגבירים את הזדקקות התושבים לשירותי בריאות (אלמי, 2007).

הפרויקט השני סייע לדיירי בתים משותפים בבת ים. מבני דירות בשכונות רבות בישראל התבלו במהירות. תהליך ההידרדרות מואץ באזורי מגורים לא מבוקשים בישראל, מפני שדיירים עניים אינם יכולים לשלם בעד תחזוקה, ובעלי בית נמנעים לשפץ משיקולי כדאיות כלכלית (אלתרמן, סילברמן, פיאלקוף ומועלם, 2011). אוכלוסיית בת ים היא המבוגרת ביותר וענייה יחסית לאוכלוסיית הערים הגדולות בישראל (הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, הערים הגדולות בישראל 2012-2013). הצורך בשיפוץ מרחבי המגורים ובתחזוקתם גדל בבת ים מפני שאוכלוסייתה ענייה ומבוגרת. ההזנחה ניכרת בחצרות מבני המגורים ברחוב אורט ישראל, שנבנו בבנייה קבלנית בתחילת שנות השבעים, התבלו מקץ ארבעה עשורים ושולבו ביוזמת השיפוץ.

דאגה היא מצב מתמשך

סעיף ה של הדאגה אצל טרונטו עניינו בכך שהדאגה לזולת מתמשכת ואינה חד-פעמית. אמנם טרונטו מציינת שהדאגה עשויה לאפיין פעולה אחת או תהליך, אך נראה שכוונתה לפעולה אחת ארוכה בחיי היומיום, למשל טיפול

בחולה. בכך היא קובעת שמחויבות מתמשכת היא מבחן נוסף לדאגה של הדואג ולמחויבותו. אם כן, לפי הגדרתה של טרונטו, מי שפעולתו למען הזולת היא חד-פעמית או מקרית אינו דואג. פלוני עשוי להזמין אדריכל לתכנן פרויקט למען מוחלשים בזכות כישוריו המקצועיים או התמחותו בסוג המבנה המבוקש וייעודו. האדריכל עשוי להיענות לפנייה מתוך עניין מקצועי או רצון להתהדר בדימוי החברתי של הפרויקט, ולכן אף על פי שהקדיש מזמנו וממרצו לחלשים, לפי הגדרתה של טרונטו, התנסות חד-פעמית בתכנון פרויקטים מסוג זה אינה דאגה. זהו גם אופי הביקורת בשיח האדריכלי כנגד אדריכלות שהיא מעורבת חברתית. טענת הביקורת היא שיוזמות חברתיות של אדריכלים הן התערבויות חד-פעמיות, קצרות מועד ונעדרות מחויבות מתמשכת, ההפך מן הדרוש לסיוע לקהילות מוחלשות (Nussbaum, 2010). מעצבת המרפאה מבקרת בריאיון עמה את סכנת הניצול שיש בהתערבויות קצרות מועד עבור הבדווים בנגב:

הבדווים מאוד רגילים לאלה שהולכים ובאים. תמיד יש מישהו שהולך ובא, ויש לו איזה רעיון מדליק, והוא רוכב על הגב שלהם שנה שנתיים או כמה חודשים ונעלם. והנוכחות ארוכת השנים של [עמותת] בוסתן בשטח, [...] זה שהנוכחות היא כל כך ארוכת שנים זה מאוד מאוד מעורר אמון (ריאיון, ויטל-ברון, 2 ביולי, 2013).

באדריכלות יש שתי משמעויות להתמשכותה של המחויבות: משמעות אחת היא נכונות מתמדת למצוא פתרונות אדריכליים לצרכים של הקהילה או לתכנן לקבוצות מוחלשות אחרות; משמעות אחרת היא התנעה של הפרויקט ותכניו לאחר הקמת המבנה, והפעלתו בעולם זמן רב.

מעצבת המרפאה המשיכה ליזום תכנון עבור הבדווים בנגב עם עמותת 'בוסתן' (ויטל-ברון, ריאיון, 2 ביולי, 2013). לאחר הביאנלה ניסו האדריכליות שפעלו בבת ים ליזום פרויקטים אחרים או להשתלב בפרויקטים לפיתוח מרחבים משותפים כחלק מפרויקטים של התחדשות עירונית. הן התכוונו ליצור מקומות מלאי חיוניות עירונית בעיר בזיקה לאזורי מפגש בין הפרטי לציבורי, ולצורך זה הקימו לפרק זמן משרד בשם 'עושות מקום', שלא צלח בסופו של דבר (אדית גזין ומיכל שרייבר גלבנדרוף, ריאיון, 11 באפריל, 2013). זה המקום לציין כמה מהקשיים העומדים בפני אדריכלים יחידים ביוזמות חברתיות. נדרשים להם כישורים יזמיים וכן השקעה בעבודה רבה ללא שכר, לפחות לא בשלבי המוקדמים של הפרויקט. נוסף על כך, כדי לעודד את יישומם של רעיונות לפרויקטים בעלי

ערך חברתי ולממנם יש צורך לטוות שיתוף פעולה עם שחקנים ממגזרים אחרים. זוהי עבודה רבה שמקשה על האדריכלים, ובעטייה הצלחה של יוזמה היא נדירה. אדריכלים שעבודתם מסתיימת בדרך כלל עם הקמת המבנים מתקשים להערכת, לעמוד באתגר ההמשכיות במובנה האחר, שקשור בהפעלת הפרויקטים לאורך זמן. ואכן, מרפאת מדווד ננטשה לאחר תקופה קצרה, עם סיום תפקידה והקמת מרפאה של הרשויות. המבנה לא החליף את שימושו בשימוש ציבורי אחר למען הקהילה, אלא בשימוש משפחתי, לאחר שנהרס חלקית בתהליך שמעצבת המבנה תפסה אותו ככישלון. (ויטלברון, ריאיון, 2 ביולי, 2013).

לא כל הפעולות האנושיות נובעות מדאגה טרונטו גורסת שלא כל הפעולות האנושיות נובעות מדאגה. דרך אחת להבין את גבולות הדאגה היא ההבנה מה איננו דאגה. פעילויות בחיים שאין בהן דאגה הן בדרך כלל רבות, ובהן מונה טרונטו את הפעילויות הבאות: רדיפה אחרי הנאות, פעולות יצירתיות ויצרניות, פעולות הרסניות, משחק, הגשמת שאיפות וכן שיווק מוצר חדש או יצירה של עבודת אמנות (Tronto, 1993). מרשימת הפעולות שאינן כלולות בדאגה אפשר להבין שלדעת טרונטו דאגה היא מעורבות בעיקר בחיי הזולת ופחות בחיי הדואג. טרונטו הכירה במקרי ביניים, שבהם הדאגה משולבת ביצירה או בהגשמת שאיפות מקצועיות, אך לטענתה הרכיב המשולב הנוסף אינו ביטוי של דאגה ואולי אף סותר דאגה, מפני שהוא משרת את האני ולא את האחר.

היות שהגשמת שאיפות מקצועיות אופיינית לאדריכלות, טרונטו הפקיעה למעשה את הדאגה מן האדריכלים. טום ספקטור (Spector, 2010) הציע לראות בדאגה רגש או נטייה שאינם כוללים יציאה לפעולה למען האחר. כך הוא פתר את התנגדותה של טרונטו לכלול "עבודה יצירתית" ברשימת ביטויי הדאגה. ואולם לפרשנות של שני הפרויקטים שמוזכרים כאן, ושל יוזמות חברתיות אחרות של אדריכלים, הנטועות בעולם העשייה, כוחה של הגדרת הדאגה על פי טרונטו הוא בהיותה פרפורמטיבית דווקא, כלומר כוללת גם פעולה.

האם מתכננות שני הפרויקטים פעלו למען קידומן העצמי יותר מאשר למען הזולת? אדריכלים מקדמים את מעמדם המקצועי בעיקר בתכנון של מבני ציבור שזוכים לחשיפה. מעצבת המרפאה מספרת בריאיון כיצד פעלו היא והאדריכל השותף לה למען יחסי הציבור ולחשיפת הפרויקט והגישו אותו כמועמד לקבלת פרסים (ויטלברון, ריאיון, 2 ביולי, 2013), ואמנם הפרויקט

זכה בחשיפה בעיתונות היומית והמקצועית בישראל ובספרות בין-לאומית ואף בפרסים (אות העצוב, 2007; זנדברג, 2004; Architecture for Humanity, 2006). פרויקט שיפוץ החצרות בבת ים השתתף בביאנלה ונכלל בהוצאה לאור ובפרסום בעיתונות של הפרויקט (ברניר ומוריה, 2010; זנדברג, 2010). מתכנני המרפאה עבדו בהתנדבות, והאדריכליות מתכננות הפרויקט בבת ים קיבלו שכר סמלי עבור תכנונו. ואולם החשיפה שלה זכתה המרפאה אפשרה למעצבת המרפאה מעורבות בפרויקטים חברתיים אחרים, דומים באופיים, ואף שימשה עבורה מקפצה לתכנון בתים פרטיים בשכר עבור צעירים שרצו לעצב את ביתם בעיצוב בר-קיימא (ריאיון, ויטל-ברון, 2 ביולי, 2013). עם זאת, להערכתי פעולות לקידום עצמי הן חלק מן המקצוע ומהקריירה של אדריכלים ומעצבים. הקידום של ויטל-ברון בעקבות תכנון המרפאה אינו סותר, לדעתי, את הדאגה לאחר, וזו מתבטאת בהמשך מעורבותה של המעצבת בתכנון פרויקטים עבור עמותת 'בוסתן', שעונה על קריטריון ההמשכיות של טרונטו.

לא רק קידום מקצועי השמיטה טרונטו מן הפעולות שהגדירה "דאגה"; גם "פעולות יצירתיות ויצרניות" נעדרות מן הרשימה. אך נדמה כי חופש היצירה הוא מקור משיכה מקצועי לאדריכלות חברתית, וכי הוא בלתי נפרד מתהליך התכנון באופן שאינו סותר את המניע האתי. המעצבת והאדריכליות מעידות בראיונות עמן על ההזדמנות שניתנה להן ביוזמות התכנון לעסוק בעיצוב בר-קיימא בפרויקט המרפאה ולבחון אפשרויות להחייאת מרחבים עירוניים דומים בשיפוץ החצרות בבת ים. אמנם יצירתיות ומקוריות אינן, להערכתי, תוצר הכרחי של פרויקטים המתוכננים מתוך דאגה, אך המעורבות ביוזמות משלב מוקדם מאפשרת לאדריכליות חופש בקביעת מטרותיו של הפרויקט ובעיצוב הפרויקטים.

עיצוב מרפאת מזווד נבע מתפיסת עולם בת-קיימא וכוללת, המציעה דרכים לבידוד המבנה המוקם בתנאי אקלים מדבריים קיצוניים, וניסיון להקנות לקהילת הבדווים שיטות בנייה זמינות ומקיימות. העיצוב שילב בין בניית הקירות בשיטות בנות-קיימא, מחבילות קש ומלבני אדמה, לבין בניית הרצפה והגג בשיטות עכשוויות. עיצוב גג המבנה בצורת האות V אף חרג מהצורניות המקובלת בפרויקטים בני-קיימא. בשיקום של חצרות הבתים בבת ים גילו האדריכליות חשיבה רעננה על ההבחנה בין פרטי לציבורי ברחוב המגורים בעיר. האדריכליות הסירו חלקית את הגדר בין חצרות משותפות של בנייני מגורים ברחוב אורט ישראל לבין הרחוב וטשטשו מבחינה חזותית את הגבול ביניהם. הן תכננו רצועה ירוקה מוגוננת, שתחבר את הגינות במרחב הפרטי והמשותף של החצרות לרצועת

הגינון הציבורי בשצ"פ (שטח ציבורי פתוח) שבין החצרות למדרכה. הרצועה המגוננת משלבת שבע גבעות ירוקות לאורך חזית של שני בניינים. בנוסף, הסדירו שימוש ציבורי בשביל ששימש לקיצור דרך החצרות. עיצוב בר־קיימא והתמקדות באזור התווך שבין הפרטי לציבורי הן שתי דרכים שבהן העשייה המקצועית של האדריכלים השתלבה בעשייה למען האחר.

האם עשייה למען האחר עשויה להיות בה בעת גם עשייה למען העצמי? האם האני והזולת מתערבבים בעת הדאגה? ד"ר מרים רוזמרין טענה, בדיון בקורס אקדמי, שהדאגה ממוססת את הגבול בין האני לאחר, גבול שטרונטו משמרת כשהיא מבחינה בין דאגה ליצירה. בעקבות רוזמרין, גם אני חולקת על טרונטו בעניין זה. לטענתי, לא זו בלבד שהדאגה אינה סותרת את היצירתיות וההנאה שבעיצוב האדריכלי, אלא אף עשויה להתבטא בדרכים יצירתיות הקשורות בהגשמת שאיפות מקצועיות. ובכל זאת, ההסתייגות ממאפיין זה בהגדרה של טרונטו, הן בקידום עצמי ופעולות יצירתיות ובזיקתם לדאגה, אין בה, להערכת, כדי לפגוע בתרומתו העקרונית של הניתוח של הדאגה כיסוד אתי המתקיים ביוזמות אדריכליות חברתיות.

סיכום

ניתוח מושג הדאגה מסייע לבחון את המעמד האתי של יוזמות תכנון של מעצבת ואדריכליות מן המגזר הפרטי, שמשתפות פעולה עם ארגונים אזרחיים ועם יוזמות עירוניות כדי לתקן מציאות של הזנחה או הדרה של קבוצות באוכלוסייה. בעוד תיאוריות של צדק ושוויון מעניקות למדינה ולרשויות כלים לחלוקה שוויונית של משאבים, הדיון במושג הדאגה מספק כלים תיאורטיים לבחינת היבטים אתיים של פעולה עצמאית של נשות מקצוע הפועלות במקום המדינה והרשות או בשיתוף עמן, במקומות שבהם נדרשים צדק ושיפור מרחבי.

מאפייני הדאגה ניכרים בשני הפרויקטים: המחשבה או הרגש של האדריכליות והמעצבת מבטאים יציאה מן האני אל האחר ומיתרגמים למניע אתי לפעולה: בהיענות לפנייה של עמותה הפועלת למען קהילה מוחלשת בפרויקט המרפאה, ובהיענות לקול הקורא של ביאנלה בת ים בהצעה לעיצוב ושיפוץ של מרחבי מגורים שגרתיים בשכונות לא מבוססות. האדריכליות והמעצבת פעלו לתיקון העולם ולקיומו ביוזמה להקים או לשפץ מבנים ומרחבים שיספקו לקהילה שירותי בריאות חיוניים וסביבת מגורים מטופחת, ועיקר מעורבותן נגעה

אפוא לזולת, ולא רק לעצמן ולקידומם האישי והמקצועי. יתר על כן, מחויבותן לפרויקט שהקימו או שיפצו ולקהילת היעד שלו לא הייתה חד-פעמית כי אם מתמשכת, מבחינת הישגותן של יוזמות התכנון למען הקהילה או למען קבוצות תושבים דומות.

רכיבי הדאגה שטרונטו הגדירה עברו דרך מנסרה של התאמות ביישומם בתחום האדריכלות: האדריכליות והמעצבת לא הגדירו את מאמציהן לתכנון פרויקט אדריכלי לזולת במונח "דאגה", אך הן פעלו מתוך ביקורת על סדר עדיפויות מקצועי, מתוך ביקורת פוליטית וחברתית (בפרויקט המרפאה) ומתוך רצון לשיתוף הקהילה (בפרויקט שיפוץ החצרות), וכדי לעשות מעשה הן יצרו בדרך כלל שותפויות: עם ארגוני חברה אזרחית או עם גורמים עירוניים המעודדים מיזמי אדריכלות כדוגמת הביאנלה. האדריכליות והמעצבת פעלו לתיקון עולם ולקיטום ביוזמה להקים מבנה או לשפץ מרחב אדריכלי בקנה מידה קטן, לא בתהליכים חברתיים רחבי היקף או בשינוי מדיניות.

ההבחנה של טרונטו בין מעשה שמטרתו קידום עצמי או יצירה לבין הדאגה לזולת מתמוססת בפרויקטים שבהם יצירה אדריכלית המקדמת מטרות מקצועיות משולבת בעשייה למען הזולת. עם זאת, הפניית המבט אל זווית הראייה של האדריכליות והמעצבת ואל הפרויקט האדריכלי אין פירושה שהמעשה האתי של הדאגה לזולת באמצעות תכנון הוא אחריותם של אדריכלים בלבד. תכנון מתוך דאגה אינו ערובה להצלחת הפרויקטים, ומבנה, משובח ככל שיהיה, אינו פותר את כל הבעיות החברתיות והמרחביות המחלישות קבוצות באוכלוסייה. טרונטו חזרה וציינה שעל חברה מוסרית לספק תנאים שיאפשרו דאגה לחבריה, ושהדאגה היא עניין פוליטי ולא פרטי (Tronto, 1993). נדרש מאבק פוליטי לשיפורן של סביבות מגורים מוחלשות, על אחת כמה וכמה כשמדובר ביישובים בדוים בנגב, שאינם מוכרים על ידי המדינה ושהמדינה מעוניינת לפנותם למגורים ביישובים שאינם מאפשרים אורח חיים כפרי (אתר עמותת במקום).

אם כן, יישום מושג הדאגה של טרונטו בתחום האדריכלות מחבר דרך מנסרת הדאגה מרחבים שונים ורחוקים לכאורה זה מזה. למרות האופי המקומי והנקודתי של הפרויקטים האדריכליים, הקמת המרפאה בנגב ושיפוץ החצרות בבת ים הן דוגמאות לפעולות של אדריכליות ומעצבות לצד אדריכלים יועצים ושותפים, מתוך מטרה לספק צרכים ולהרחיב שירותים עבור קבוצות לא מוכרות, מוחלשות ומוזנחות.

אם כן, מהו הקשר של אדריכלות חברתית לפמיניזם? האתיקה של הדאגה צמחה מתוך הגות פמיניסטית; אדריכליות ומעצבות הן שותפות, יוזמות ומציעות של הפרויקטים שעליהם נכתב כאן. עם זאת, לטענתי, תכנון מתוך דאגה אינו עניין לנשים בלבד. לראיה, בפרויקט המרפאה פעל אדריכל לצד היוזמת והמעצבת. יתרה מזאת, הפרויקטים כאן הם דוגמאות מתוך מחקר רחב ובו פרויקטים אדריכליים נוספים, אשר בהם הדאגה מיושמת בתכנון הן על ידי אדריכליות והן על ידי אדריכלים. ובכל אופן, הדאגה היא דרך מחשבה ופעולה פמיניסטית, והאדריכליות והמעצבות הפועלות על פיה יוצאות נגד מצב עניינים חברתי נתון בעזרת הכלים המקצועיים שברשותן.